

**PATERNALISTICKÝ MODEL SPRÁVY DOMINIA JAKO TÉMA
EDUKAČNÍCH PROGRAMŮ. PŘÍKLADY Z JIŽNÍ MORAVY**

ALEŠ FILIP

There are examined urbanistic plans and realizations of the baroque in Moravia interpreted as displays of a patrimonial absolutism in the paper. Three baroque reconstructions of residential towns are introduced: those of Slavkov u Brna, Valtice and Jaroměřice nad Rokytnou. Proposals of educational programs at stately homes and surrounding towns are motivated by the endeavor to present the focused theme clearly in situ.

Key words: absolutism; paternalism; residential towns; manor seats; a hierarchized urbanistic structure; baroque town planning; Slavkov u Brna; Valtice; Jaroměřice nad Rokytnou; educational programs at stately homes.

Poté, co se v euroatlantickém civilizačním prostoru prosadil liberálně-demokratický model vládnutí, může se jevit takřka jako jediný a univerzální politický koncept, jehož principy bývají ahistoricky přenášeny do vzdálenějších epoch. Jedním z rozhodujících politických konceptů raného novověku, který ze současné perspektivy není snadné pochopit, je *absolutismus*. V jeho výzkumu vynikla pochopitelně francouzská historiografie, ale samotný pojem nelze ztotožňovat pouze s jeho nejdokonalejším reprezentantem, „králem slunce“ Ludvíkem XIV., na což už v roce 1980 inspirativně upozornil rakouský historik Hubert Christian Ehalt. Jeho monografie o výrazových prostředcích absolutistického panství vycházela z francouzských metodologických podnětů, ale byla věnována vídeňskému císařskému dvoru v 18. století, přičemž kultura je v ní vnímána jako součást politického zápolení.¹ Absolutismus nelze ztotožnit s moderním totalitarismem, byť některé principy vykazují vzájemnou příbuznost. Riziko ahistorických přístupů spočívá ve zjednodušování, v záměně příbuznosti a totožnosti. V této souvislosti můžeme zdůraznit přinejmenším dva význačné aspekty raně novověkého absolutismu, jimiž jsou: 1) *relativní samostatnost dominií* (jako protíváha centralismu), 2) *paternalistický model vlády* spojený s chápáním moci coby svěřeného úřadu (jako protíváha pouhého ovládnutí a vykořisťování). Absolutistický způsob vlády v podunajské monarchii znamenal sice posílení moci panovníka, zejména na úkor královských měst, ale vysoká aristokracie, byť byla různými způsoby vázána k císařskému dvoru, aplikovala nerušeně též model bez v rámci svých dominií. Tento *patrimonialní absolutismus* můžeme chápat jako analogii panovnického absolutismu ve zmenšeném měřítku jednotlivých panství. Na hraběte Jana Adama Questenberka návštěva rezidenčního města krále Ludvíka XIV. natolik zapůsobila, že začal budovat „moravská Versailles“ v Jaroměřicích nad Rokytnou.²

¹ EHALT, H. Ch.: *Ausdrucksformen absolutischer Herrschaft. Wiener Hof im 18. Jahrhundert*. München 1980. Viz též HRBEK, J.: *Evropa a absolutismus v 17. a 18. století (1648–1789)*. Praha 2012.

² FIDLER, P.: Prandtauers Schlossprojekt für Jarmeritz. Zur Eigenart der barocken Planung. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 37, 1984, s. 119–139; SMÍŠEK, R.: Jan Adam z Questenberka a hmotná kultura v zámku v Jaroměřicích nad Rokytnou. Příspěvek ke šlechtické reprezentaci v první polovině 18. století. In: *Západní Morava* 9, 2005, s. 50–70.

Vídeňský císařský dvůr se v duchu tzv. *pietas austriaca* soustřeďoval spíše na podporu církevních staveb a v rezidenční architektuře dlouho platilo, že „*měsíce šlechty zářily více než slunce panovníka*“.³ Pro sledované téma z toho vyplývá, že v raném novověku nelze oddělovat světskou a církevní reprezentaci. „*Mikrokosmos panského sídla*“ zahrnuje nejen zámek s parkem, úředními a hospodářskými budovami, ale též další stavby pod patronací vrchnosti: kláštery, kostely, kaple, či katolické sochařské monumenty, dále školy, špitály, domy deputátníků, či další budovy sociálního zaměření, jakož i radnice, panské hostince, manufaktury aj.⁴ Lze uvažovat o celém spektru funkcí šlechtické rezidence: o funkci reprezentační, obytné, kulturní, rekreační, sakrální, charitativní a ekonomické.⁵ Pojem *rezidence* přitom není omezen na vlastní panské sídlo, *zámek*, ale zahrnuje i poddanské město, *podzámčí*. Po některých náznacích v poslední třetině 17. století (např. v Kroměříži a Lomnici u Tišnova) dochází v první polovině 18. století k důslednějším propojování panské a poddanské sféry, k hierarchizaci struktury poddanského města, jehož hlavní části tvoří nástupní prostor, *entrée*, k vlastní rezidenci.⁶ Na Moravě to dokládají zejména příklady ze Slavkova u Brna, Valtic a Jaroměřic nad Rokytnou, které budou podrobněji zkoumány.

Dnes bývá povědomí o „*mikrokosmu panského sídla*“ zastřeno, neboť zámek s parkem bývá vnímán izolovaně, bez svých někdejších vazeb, jako turisticky atraktivní solitér (ve správě státní památkové péče). Na většině veřejnosti zpřístupněných zámků dochází již více než dvě desetiletí k tomu, že se rozšiřuje nabídka prohlídkových okruhů: kromě hlavních reprezentačních prostor tak návštěvníci mohou nahlédnout třeba i do hospodářského zázemí, tedy do kuchyně, komory, skladů a jiných prostor pro obsluhující personál. Podstatné zázemí panského sídla však dříve tvořilo dominium s rezidenčním městem. V tomto článku budou představeny tři edukační programy zacílené na představení paternalistického modelu správy dominia, jak je možno jej vysledovat v architektonické a urbanistické struktuře rezidenčních měst. Tyto programy jsou určeny primárně pro studenty středních škol, ale mohou být nabídnuty také vysokoškolským studentům či seniorům.⁷

Ve dvou následujících kapitolách budou analyzovány jednak věcné podklady, a jednak způsoby realizace proponovaných edukačních programů. Nelze popřít, že téma paternalistického modelu správy dominia bude reflektováno zúženě, prizmatem architektury a urbanismu. Nespornou předností tohoto přístupu je však jeho názornost: promyšlení modelu správy dominia tak vychází z interpretace konkrétních stavebních záměrů a aktivit.

³ LORENZ, H.: Der habsburgische 'Reichsstil': Mythos und Realität. In: Gaehtgens, T. W. (ed.): *Künstlerischer Austausch. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte, Berlin, 15.–20. Juli 1992*. Berlin 1993, s. 163–176; LORENZ, H.: Dichtung und Wahrheit. Das Bild Johann Bernhard Fischers von Erlach in der Kunstgeschichte. In: Polleroß, F. (ed.): *Fischer von Erlach und die Wiener Barocktradition*. Wien – Köln – Weimar 1995, s. 129–146, zde s. 136. Základní studie k výše uvedenému pojmu vyšla i v českém překladu – CORETH, A.: *Pietas austriaca. Fenomén rakouské barokní zbožnosti*. Olomouc – Řím 2013.

⁴ POLLEROß F.: Adelige Repräsentation in Architektur und bildender Kunst vom 16. bis zum 18. Jahrhundert in Österreich. Literatur- und Forschungsüberblick. In: *Opera historica 2. Spojující a rozdělující na hranici*. České Budějovice 1992, s. 49–59.

⁵ HOJDA, Z.: Rezidence české šlechty v baroku. In: Bobková, L. (ed.): *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference v Ústí nad Labem, 1991*. AUP, *Opera historica 1*, Ústí n/L 1992, s. 161–178, zde s. 164.

⁶ FILIP, A.: V zámku a v podzámčí. Barokní urbanismus na Moravě. In: Knoz, T. (ed.): *Morava v době baroka*. Brno 2004, s. 57–68.

⁷ Tento příspěvek spadá do projektu NAKI (DF12P01OVV014) *Vzdělávací role Národního památkového ústavu: Edukace jako klíčový nástroj zkvalitnění péče o kulturní dědictví České republiky*. Projekt byl realizován v letech 2012–2015 za účasti katedry historie PedF MU v Brně.

Tři rezidenční města na jižní Moravě

Pozoruhodné realizace barokního urbanismu nejsou výsadou poddanských měst na jihu Moravy, jejich koncentrace je však v této části historické země výrazně největší. Ve vztahu k vídeňskému centru jihomoravská dominia spojují přednosti provincie a periferie.⁸ Vedle měst, kterým bude věnována pozornost, by v tomto článku mohla být zkoumána také další sídla: Vranov nad Dyjí, Mikulov, Jaroslavice, Dalešice, Moravské Budějovice, Náměšť nad Oslavou či Dolní Kounice; tři vybraná města jsou však pro sledovaný záměr nejvhodnější, což by mělo vyplynout z dalšího výkladu. Předmětem zájmu nejsou pouze uskutečněné stavební záměry, ale i ty, které nedošly naplnění, nebo byly realizovány jen zčásti. Urbanistická struktura rezidenčních měst je určována zejména konfigurací čtyř prvků: 1) panského sídla (zámku s parkem a hospodářskými budovami), 2) tržního náměstí, 3) farního kostela, 4) klášterních budov. Zvláštní pozornost je třeba věnovat umístění rodového sepulkra, jehož různé možnosti budou zmíněny na příkladu Slavkova u Brna.

Po odražení druhého tureckého útoku na Vídeň v roce 1683 nastává v Rakousku a v zemích Koruny české více než půlstoletí mírového rozvoje, boje (většinou vítězné) ovšem pokračovaly v Uhrách. Struktura poddanských měst přestala být přednostně ovlivňována vojenskými, obrannými důvody a začalo se více přihlížet k reprezentacním zřetelům. Vzorem ideálního barokního rezidenčního města nebyly jen slavné Versailles, ale také Ariccia, Turín, Nancy, Rastatt, Karlsruhe, Mannheim, Salcburk aj.⁹ Zásadní změnou v konfiguraci rezidenčního města je snaha o propojení jeho hlavních prvků, jak už bylo naznačeno v úvodu. Tyto prvky přestávají být izolované s vlastním ohrazením a opevněním, ale stávají se součástí hierarchizované urbanistické struktury. V éře vrcholného baroka, jež ve střední Evropě nastává kolem roku 1690, je *uzavřená čtyřkřídlá dispozice* corps de logis, do té doby preferovaná, nahrazena dispozicí *čestného dvora*, coeur de honeur, kterým se zámek otevírá do svého předprostoru, tak jako již předtím ve Versailles, Mannheimu, Rastattu a jinde.¹⁰ Oním předprostorem bývá přestavěné tržní náměstí, mezi jehož dominanty patří kromě radnice také farní kostel. Znamená to ovšem, že hřbitov je od něj oddělen a přemístěn na okraj obce; často je nutno upustit také od požadavku na správnou orientaci svatyně směrem k východu. Ve prospěch hierarchizované struktury s paternalistickým poselstvím byly v oněch moravských městech přineseny mnohé oběti, a to nejen materiální, ale i mentální, vždyť změny dosahovaly takřka revolučních rozměrů. Pro názornost lze porovnat tři veduty Jaroměřic nad Rokytnou z doby kolem roku 1675 s pozdějšími vedutami z doby po polovině 18. století, mapami, nebo i se současnými leteckými snímky města.¹¹ Na starších vedutách jsou zámek s parkem a kostel se hřbitovem izolovanými elementy, ohradními či pevnostními zdmi oddělenými od svého okolí, to se však v první polovině 18. století změnilo; došlo přitom jen k malé odchylce od výše popsaného modelu, farní kostel nestojí na tržním náměstí, ale svým hlavním průčelím se obrací do blízké Helfertovy ulice a na straně presbytáře je přímo propojen se zámkem.

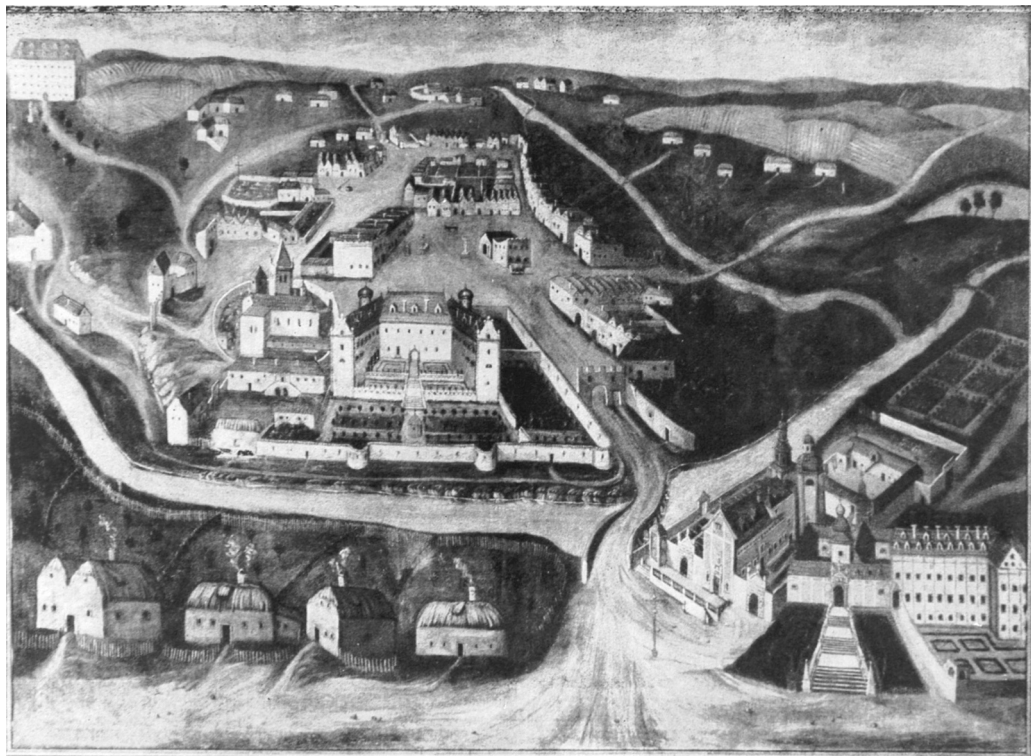
První z velkých urbanistických plánů, jehož cílem bylo propojení panského sídla a poddanského města, je datován rokem 1698, vztahuje se ke **Slavkovu u Brna** a jeho autorem je římský

⁸ PhDr. Tomáš Jeřábek, ústní sdělení, listopad 2013.

⁹ Viz MAAß, M. – BERGER, K. W. (eds.), „Klar und lichtvoll wie eine Regel“. *Planstädte der Neuzeit vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (katalog výstavy, Badisches Museum). Karlsruhe 1990.

¹⁰ FOERSTER, R. H.: *Das Barock-Schloß. Geschichte und Architektur*. Köln 1981.

¹¹ Reprodukce uvedených vedut ze 17. stol. – viz PLICHTA, A.: *O životě a umění. Listy z jaroměřické kroniky 1700–1752*. Jaroměřice nad Rokytnou 1974.

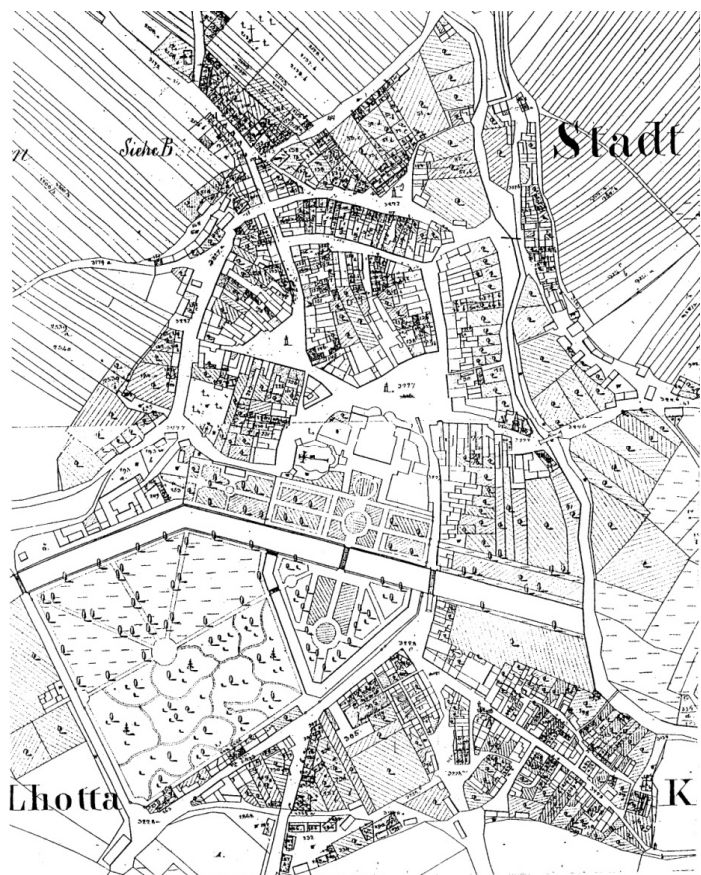
Obr. 1: Jaroměřice nad Rokytnou, pohled na město z doby kolem roku 1675. Reprofoto z knihy PLICHTA, A.: *O životě a umění. Listy z jaroměřické kroniky 1700–1752*. Jaroměřice nad Rokytnou 1974.

architekt Domenico Martinelli, který dlouhodobě působil ve střední Evropě. Martinelliho plán nadepsaný *Pianta generale di Austerlitz* je s částí jeho pozůstalosti uložen v Miláně; dlouho unikl pozornosti, což napravil až rakouský historik umění Hellmut Lorenz, mimo jiné i tím, že tento plán zakreslil do současného půdorysu města.¹² Podle Lorenze byl Martinelli ovlivněn urbanistickou krací Gian Lorenza Berniniho ve městě Ariccia ve střední Itálii, především v řešení nového farního kostela nad půdorysem příčného oválu a sousedního náměstí s motivem exedry.¹³ Na rozdíl od dnes dominantní východozápadní osy zámku a navazující struktury měla být zdůrazněna k ní kolmá osa, přičemž na severu měly stát konírny, rovněž s exedrou, a na jihu kostel s rodovým pohřebištěm Kouniců a městské fórum.

Radikální zásah do půdorysu města, který počítal též s výstavbou nových vrchnostenských budov východně od zámku, by vyžadoval zbourání mnoha měšťanských domů a městské věže, což ovšem měla vyvážit nová uliční síť na západní straně města. Martinelliho „generální plán“ nedošel naplnění a realizován nebyl ani o deset let mladší plán na stavbu gigantické „generální

¹² LORENZ, H.: Henrico Zuccalli und Domenico Martinelli in Austerlitz. In: Büttner, F.–Lenz, Ch. (eds.): *Intuition und Darstellung. Erich Hubala zum 24. März 1985*. München 1985, s. 195–202; LORENZ, H.: *Domenico Martinelli und die österreichische Barockarchitektur*. Wien 1991, M-KAT 4.

¹³ *Ibidem*, s. 151.

Obr. 2: Jaroměřice nad Rokytnou na mapě stabilního katastru z roku 1824. Foto: archiv autora.

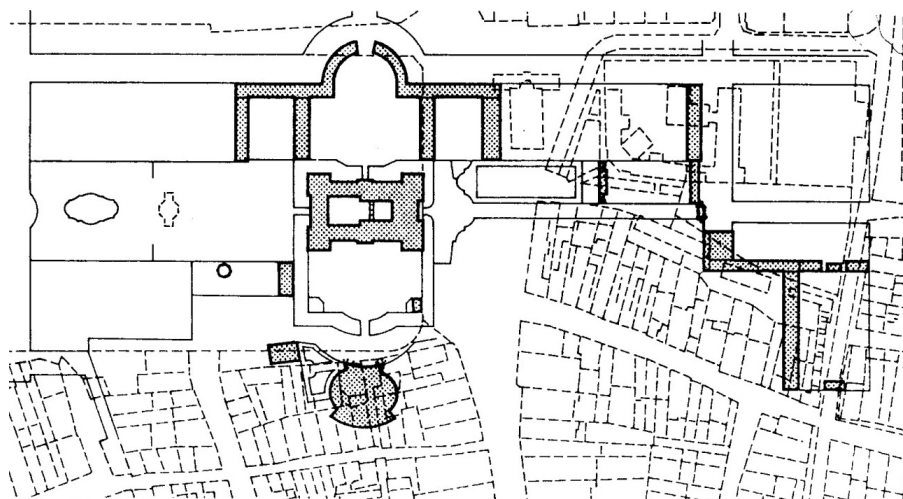
manufaktury“ pro 13.160 pracujících, která měla zásobovat jemným sukem celou podunajskou monarchii.¹⁴

Při barokní přestavbě slavkovského zámku v letech 1691–1764 se v roli stavebníků vystřídalo několik vládařů z rodu moravských Kouniců. Prvním z nich byl hrabě Dominik Ondřej, který zaměstnával známé architekty Henrica Zuccaliho a Domenica Martinelliho, druhým jeho syn Maximilán Ondřej, jemuž vděčíme za rozhodnutí otevřít uzavřenou čtyřkřídlou dispozici corps de logis do hlubokého čestného dvora.¹⁵

Ve 30.–50. letech 18. století byla vystavěna jeho boční křídla zakončená rozšířeně a se středovým projmutím, jakož i protilehlá křídla koníren uprostřed opakující projmutí a předstupující v exedře. Konírny už přesahují do tržního náměstí, na jeho severní straně, kvůli převýšení na substrukcích však postrádají přímou kompoziční vazbu s náměstím. Nejslavnější člen rodu, říšský

¹⁴ V pramenech uváděné stavební plány se nedochovaly. ŠEBÁNEK, J.: Textilní podniky moravských Kouniců. *Časopis Matice moravské* 55, 1931, s. 95–168 (1. část), zde s. 136–138.

¹⁵ Zřejmě podle projektu architekta Ignazia Valmagginiho (v návaznosti ještě na D. Martinelliho?). Viz KROUPA, J.: Valmaggini a Slavkov. *Umění* 27, 1979, s. 154–158. Srov. LORENZ, H.: *Domenico Martinelli..., o. c.*, s. 162.

Obr. 3: Slavkov u Brna, plán D. Martinelliho *Pianta generale di Austerlitz* z roku 1698, zakreslený do současného půdorysu města. Převzato z knihy LORENZ, H.: *Domenico Martinelli und die österreichische Barockarchitektur*. Wien 1991.

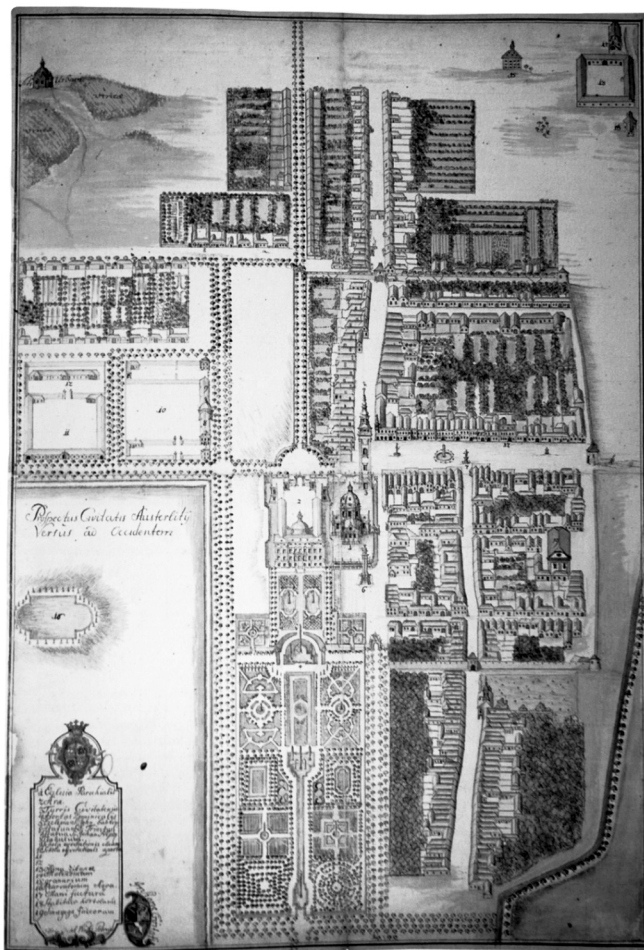
kancléř kníže Václav Antonín Kounic ukončil roku 1764 stavbu zámku, což stvrdil umístěním svého erbu v ose čestného dvora. V této fázi povolal do Slavkova vídeňského architekta raného klasicismu Johanna Hetzendorfa von Hohenberg, aby pro něj později navrhl přelomovou sakrální stavbu, farní kostel Vzkříšení Páně vystavěný v letech 1786–1789 v hloubkové ose náměstí poblíž koníren.¹⁶ Po jeho dokončení byl zbořen starý farní kostel s městskou věží. Celý příběh uzavřel hrabě Arnošt Kryštof Kounic v roce 1795. Tehdy přenesl rodové pohřebiště ze zámku ke špitálnímu kostelu sv. Jana Křtitele, když k němu kromě hrobky nechal přistavět klasicistní předsíň.¹⁷

Při zkoumání urbanistických proměn Slavkova v 18. století, včetně různých neuskutečněných možností, nám mohou napomoci plány a veduty ze čtyř zdrojů: 1) ze sbírky vojenského inženýra Nicolaie, uložené ve Stuttgartu – plán pochází z druhého decennia 18. věku, 2) ze sbírky Dis-mase Hofera, uložené v Archivu města Brna – ideální pohled na město *Prospectus Civitatis Austerliti Vertus ad Occidentem* nakreslil v roce 1730 vrchnostenský stavitel Václav Petruzzi, 3) z *Kriegsarchivu* ve Vídni – pohled a plán francouzského vojenského zpravodaje Charlese de Lorraine z roku 1749, 4) ze sbírky Questenberk-Kouniců na zámku Jaroměřice nad Rokytnou – několik plánů patrně z 3. čtvrtiny 18. století se vztahuje zejména k utváření čestného dvora, zámeckých koníren a blízkého okolí. Přínos těchto ikonografických pramenů pro edukační program o městě Slavkově spočívá v množství detailních informací, které se stěží dají stručně shrnout, proto pouze odkážeme na podrobnější pojednání v literatuře.¹⁸

¹⁶ ZATLOUKAL, P.: *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc 2002, s. 30–38.

¹⁷ LIČMAN, A.: *Slavkovský okres. Vlastivěda moravská*. Brno 1921, s. 101, 172; LINHART, J. K.: *Moravští páni z Kounic*. Brno 1982, s. 7–8.

¹⁸ LORENZ, H.: Plumenau – Austerlitz – Seelowitz: Unbekannte Darstellungen mährischer Schlossbauten aus dem frühen 18. Jahrhundert. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, F 34–36, 1990–1992. Brno 1993, s. 105–115; FILIP, A.: Rezidenční města na Moravě a ve Slezsku. Poznámky k baroknímu urbanismu. In: Kokojanová, M. (ed.): *Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku*. Sborník z mezinárodního symposia v Prostějově r. 1995. Prostějov 1997, s. 447–494, zde s. 454–455.

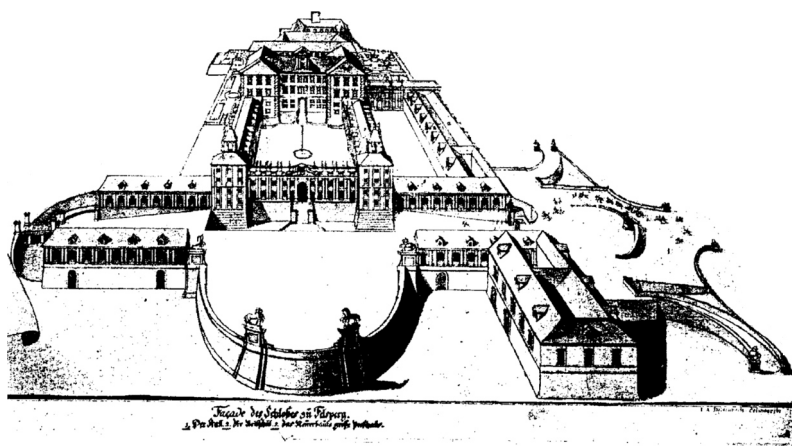

Obr. 4: Slavkov u Brna, Václav Petruzzi: ideální pohled na město *Prospectus Civitatis Austerlitiæ Vertus ad Occidentem* z roku 1730, ze sbírky Dismase Hofera, uložené v Archívu města Brna. Foto: Archív města Brna.

Hlavní sídelní město knížecího rodu Lichtenštejnů, **Valtice**, prošly v 17. a 18. století několika přestavbami, jejichž výsledkem je promyšlená kompozice nástupních prostor zámku počínající tržním náměstím. Jestliže středověký hrad Valtice byl v průběhu let 1612 až 1745 postupně přestavován na manýristický a barokní zámek, současně měnilo svou podobu také tržní náměstí, nad nímž se panské sídlo vypíná. Aby byla zachována *rodová memoria*, jádro zámku si udrželo uzavřenou čtyřkřídlou dispozici a neotevřelo se do čestného dvora; to však bylo kompenzováno jednak přidáním portálů a altanů, a jednak otevřením předzámčí, jehož protilehlá křídla obsahují lisovnu a španělskou stáj.¹⁹ Na předzámčí kolmo navazuje další dvůr ukončený křídlem jízdárny, ze směru od náměstí přístupný branou ve formě trojdílného triumfálního oblouku s branami pro pěší. Tento oblouk je začleněn do správní budovy čp. 2, jejímž autorem je knížecí

¹⁹ KROUPA, J.: Zámek Valtice v 17. a 18. století. In: Kordiovský E. (ed.): *Město Valtice*. Valtice 2001, s. 155–196.

stavitel Anton Johann Ospel. Ten pracoval v letech 1713–1722 pro Antonína Floriána z Lichtenštejna, přičemž se zabýval utvářením předzámčí od lisovny a stáje až po náměstí, jehož tržní funkce měla být obětována ve prospěch knížecí reprezentace.²⁰ Ospelův zčásti uskutečněný plán dokládá rytina Johanna Adama Delsenbacha z roku 1719. Největší pozornost je na ní věnována entrée do zámeckého areálu, přičemž nadsazené měřítko popředí zároveň prohlubuje perspektivní efekt. Místo tržních stánků mělo být náměstí zaplněno zaoblenými nájezdovými rampami s figurami krotitelů koní. Po volném průchodu či průjezdu z náměstí měl host stanout v prvním předdvorí, směrem k Lednici ukončeném exedrou. Dále měl pokračovat do druhého předdvorí s budovami lisovny a španělské stáje; to sice mělo být uzavřeno příčným křídlem, čímž by se oslabil efekt čestného dvora, v jeho středu však měla být velká brána završená trojúhelným štítem (podobná jako brána ve správní budově čp. 2), v nárožích flankovaná předsazenými věžemi. Teprve poté by host stanul před hlavní zámeckou budovou.

Obr. 5: Valtice, ideální pohled na zámek od severu, zčásti uskutečněný plán A. J. Ospela doložený rytinou Johanna Adama Delsenbacha z roku 1719. Foto: archiv autora.

Příliš velkorysá urbanistická kompozice odnímající náměstí jeho tržní funkci byla při realizaci, kdy funkci knížecího stavitele převzal Antonio Beduzzi, zjednodušena. Ospelovo a Beduzziho řešení správní budovy začleněné do fronty náměstí, a zároveň se otevírající antikizujícím triumfálním obloukem (včetně branek pro pěši) se ukázalo jako přijatelný kompromis. Náměstí se díky němu stává prvním předprostorem zámeckého areálu. Na fasádě budovy to symbolicky vyjadřuje velká kartuš s lichtenštejnským erbem prolamující štít budovy, stejně jako emblematické reliéfy s motivy rodových ctností: milosrdenství – *Proximus facit semper* a věrnosti – *Fidus coronat lucelapis*.²¹ Emblém s drahokamem odkazujícím na jméno rodu Lichten-Stein zároveň

²⁰ ZEMEK, M. (ed.): *Valtice*. Brno 1970, s. 88; FILIP, A.: *Rezidenční města...*, l.c., s. 456–457; SALGE, Ch.: *Anton Johann Ospel: ein Architekt des österreichischen Spätbarock (1677–1756)*. München 2007; Eadem: *Römische Barockrezeption und architektonische Traditionspflege. Die Umgestaltung des Schlosses Feldsberg unter Fürst Anton Florian von Liechtenstein (1713–1721)*. In: Vařeka, M. – Zářícký, A. (eds.): *Das Fürstenhaus Liechtenstein in der Geschichte der Länder der Böhmischen Krone*. Ostrava – Václav 2013, s. 437–454.

²¹ SALGE, Ch.: *Anton Johann Ospel*, l.c.: reliéfy byly přidány až na konci 18. století, protože na vedutě ze 70. let nejsou vyobrazeny. Tento názor je sporný, naopak je zřejmé, že reliéfy od počátku náležely do kompozice průčelí, přičemž zmíněná veduta má sumární charakter, nezachycuje všechny detaily.

už u vstupu do zámeckého areálu upozorňuje na největší cennost, jež byla uchovávána ve staré rezidenci, rodovou knížecí korunu s velkým diamantem.²² Edukační program na valtickém náměstí ukáže na polaritu měšťanské a vrchnostenské sféry, zatímco jeho západní strana je obestavěna měšťanskými domy na hloubkových parcelách, jimž uprostřed vévodí historicistní radnice, jeho protější stranu pod zámek vyplňují jednak vrchnostenské budovy na šířkových parcelách – kromě již zmíněné (čp. 2) jsou to bývalý patrimoniální úřad (čp. 4) a lesní úřad (čp. 3), na severu pak terasa a na jižním konci raně barokní kostel Nanebevzetí Panny Marie a fara.

Obr. 6: Valtice, část náměstí se správní budovou čp. 2 jako vstupní branou do zámeckého areálu. Foto: Wikimedia Commons.

Pro edukační program v **Jaroměřicích nad Rokytnou** bude rovněž důležité poukázat na kompoziční vazbu mezi čestným dvorem zámku a náměstím. Měšťanská a vrchnostenská sféra se kompozičně i symbolicky protínají ve sloupu Nejsvětější Trojice situovaném na náměstí v ose čestného dvora. Nechal jej postavit hrabě Jan Adam Questenberk v roce 1716 a vrchnost se také starala o jeho údržbu, nákladem měšťanů pak bylo udržováno věčné světlo v jeho výklenku. Zatímco sokl se třemi světeckými postavami výškově koresponduje s úrovní měšťanských domů, zámeckému měřítku odpovídá sousoší Nejsvětější Trojice s Pannou Marií na třech vysokých sloupech. Za barokní proměnou Jaroměřic stojí mimořádná osobnost stavebníka Jana Adama Questenberka, který se gigantickými stavebními akcemi nejen totálně zadlužil, ale dokonce porušil dobové dekorum – ač byl hrabětem, stavěl si *knížecí rezidenci*.²³ Její stavební dějiny začína-

²² Pořídil ji před svou smrtí první kníže z tohoto rodu, Karel z Lichtenštejna. KROUPA, J.: l. c., s. 162.

²³ FIDLER, P.: Prandtauers Schlossprojekt für Jarmeritz, l. c.

jí prvními plány v roce 1701 a končí rokem 1737. Questenberkově *knížecí rezidenci*, jejíž ideální podobu ukazuje prezentační kresba Mikuláše Millicha z doby kolem roku 1716, se musela přizpůsobit urbanistická struktura města, což mimo jiné znamenalo, že byl zbořen starý kostel s hřbitovem a děkanstvím a nahrazen kostelem sv. Markéty tvořícím dominantní část zámeckého areálu. Na hlavním náměstí byla zbořena radnice, městská váha a několik domů. Další náměstí (Komenského) bylo vystavěno na „zeleném drnu“. Tento výčet Questenberkových stavebních aktivit není vyčerpávající, pro zvolený účel to není třeba, ve výkladu bude důležité přiblížit paternalistické zaměření jeho aktivit, ovlivněné předosvěceneckými edukačními idejemi.²⁴

Obr. 7: Jaroměřice, sloup Nejsvětější Trojice na náměstí (v ose čestného dvora zámku). Foto: Aleš Filip.

²⁴ FILIP, A.: *Rezidenční města...*, I. c., s. 458–459; PERUTKOVÁ, J.: *František Antonín Míča ve službách hraběte Questenberga a italská opera v Jaroměřích*. Praha 2011.

Návrhy edukačních programů

Navržené edukační programy ve státních zámcích Slavkov u Brna a Jaroměřice nad Rokytou mají dvě části: 1) *teoretický úvod* realizovaný v místnosti vybavené promítacím zařízením, 2) *exkurzi* realizovanou v někdejších rezidenčních městech. Spojujícím článkem mezi oběma částmi je zkrácená *prohlídka zámeckých interiérů* s upozorněním na důležité osobnosti stavebníků a jejich rodovou symboliku; její další náplní by byly výhledy do okolí zámku s výkladem o urbanistické kompozici. Teoretický úvod zahrnuje společnou vstupní informaci o rezidenčních městech raného novověku, jakož i specifické údaje o jednotlivých sídlech. V jeho rámci je třeba představit urbanistické plány, veduty, starší vyobrazení nedochovaných či pozměněných staveb, letecké fotografie stavebních souborů atd. Exkurze upozorní na významné stavby postavené v oněch městech pod patronací vrchnosti a na ikonografii jejich výzdoby s důrazem na rodovou a paternalistickou tematiku. Školy by mohla odrazovat relativní časová náročnost takto koncipovaných programů. Náplní tohoto článku není ovšem konkrétní časová specifikace; obecně lze navrhnout buď redukci na to nejpodstatnější probrané v rámci jedné lekce, nebo rozdělení na dvě lekce. Edukační program pro Valtice je konkretizován v příloze.²⁵

V duchu známé knihy Christiana Norberga Schulze je možno upozornit na spojitost „*génia loci*“ s urbanistickou strukturou, byť tento jeho pojem, přestože už téměř zlidověl, bývá vnímán jako vágní.²⁶ Hlavní předností navržených edukačních programů je *přesah od architektury k urbanismu*, od dominantních solitérů k holistickým strukturám a zase zpět od struktur k solitérům, k jejichž zvýraznění napomáhají. Historiografie výtvarného umění na středních školách je do značné míry určovaná tzv. kanonickými dějinami umění, kdy podle rozsahu příruček je popisován větší či menší počet vybraných výtvarných děl spadajících do kánonu uznaných vrcholných výkonů lidského ducha a dovednosti.²⁷ Přestože v rámci akademické historiografie umění (např. „nové dějiny umění“ / „new art history“) je patrná snaha o „dekonstrukci“ hierarchického kánonu, pro účely středoškolské výuky zůstává stále důležitým základem a východiskem. Riziko spočívá v redukci dějin umění na „dějiny umělců“ velkých jmen,²⁸ dále pak v izolovaném vnímání vybraných děl převážně z formalistické perspektivy bez rekonstrukce původních historických souvislostí a obecně holistických vazeb. Díky principiálně odlišnému zaměření mohou navržené edukační programy účastníkům odkryt nové horizonty vnímání historického dědictví a otevřít otázky po jeho historicky adekvátní interpretaci.

Za pomoci příkladů známých literárních děl je možno konstruovat polaritu vnímání sledovaných hierarchických struktur: na jedné straně by to byly prózy Boženy Němcové *Babička* a (díky šťastnému konci) *V zámku a v podzámčí*, na druhé straně nedokončený román *Zámek* Franze Kafky. Zatímco česká spisovatelka 19. století retrospektivně evokovala *biedermeierskou* idylu harmonického soužití vrchnosti a venkovského lidu, o tři generace mladší pražský německý spisovatel naopak anticipoval odcizení a bezmoc moderního člověka vydaného na pospas nekontrolované byrokratické mašinérii. Jak už je patrné z názvu článku, při interpretaci architektury a urbanistických struktur rezidenčních měst je tu preferován onen starší náhled, avšak bez idylič-

²⁵ Za podnětnou konzultaci k návrhu programu děkuji kolegyni Dr. Alici Stuchlíkové.

²⁶ NORBERG-SCHULZ, Ch.: *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Praha 1994. Na V. sjezdu historiků umění s názvem *Věda a umění v září 2015 v Olomouci* zazněl příspěvek věnovaný kritické reflexi této knihy – HOJDA, O.: *Architektura bez dějin?* Christian Norberg-Schulz a jeho fenomenologie architektury. Příspěvek bude otištěn ve sborníku z konference.

²⁷ K této problematice viz BELTING, H.: *Konec dějin umění*. Praha 2000.

²⁸ LORENZ, H.: *Kunstgeschichte oder Künstlergeschichte. Bemerkungen zur Forschungsfrage der Wiener Barockarchitektur*. *Artibus et historiae* 2, 1981, č. 4, s. 99–123.

nosti. Otázky po absolutistickém paternalismu a jeho vyjádření skrze stavební a uměleckou reprezentaci bude třeba dále promýšlet a precizovat.

Příloha

Valtice jako rezidenční město – návrh edukačního programu

Anotace: Stavební vášeň typická pro barokní aristokracii a doba relativně dlouhého mírového rozvoje od odražení druhého tureckého útoku na Vídeň v roce 1683 až po válku o dědictví rakouské ve 40. letech 18. století umožnily pokročit od jednotlivých stavebních akcí k vytváření komponovaných urbanistických celků rezidenčních měst. Valtice jako sídelní město jednoho z nejvýznamnějších středoevropských rodů, knížat z Lichtenštejna, prošly velkou přestavbou zejména v první polovině 18. století. Tato přestavba je patrná v kompozici na sebe navazujících objektů a prostorů: zámku, parku, předzámčí a náměstí Svobody. Pro zkoumání urbanistických zásahů je důležité přihlédnout také k plánům, vedutám a dalším ikonografickým podkladům a porovnat je s realizacemi barokních architektů Antona Johanna Ospela, Antonia Beduzziho a dalších autorů (ze sochařů např. Franze Bienera).

Klíčová slova: Valtice; rod Lichtenštejnů; baroko; zámek, předzámčí a podzámčí; rezidenční město

Cílová skupina: studenti středních škol

Místo realizace: státní zámek Valtice, včetně předzámčí a parku, náměstí Svobody

Doba realizace: 90 minut

Východiska a hlavní cíle: Historické památky zpřístupněné návštěvníkům jsou zpravidla vnímány jako solitéry bez zohlednění původních historických vazeb k jejich okolí. Zámek už není začleněn do „mikrokosmu panského sídla“, jak tomu bývalo po celá staletí. Prvním z cílů edukačního programu je mentální rekonstrukce původní struktury rezidenčního města provedená co nejnázornějším způsobem s uplatněním kvalitních reprodukcí historických ikonografických podkladů. Dalším cílem je představení paternalistického modelu správy dominia na příkladech z historie rodu Lichtenštejnů: od Karla I. (1569–1627) a jeho syna Karla Eusebia (1611–1684), přes Jana Adama Ondřeje (1662–1712) až po Antonína Floriána (1656–1721) a Josefa Václava (1696–1772). A konečně třetím cílem je přiblížení barokní festivity na příkladu přivítání a přijetí hosta.

Obsah a průběh programu: Zahájení se bude odehrávat na bývalém tržním náměstí, nyní náměstí Svobody, v prostoru mezi kašnou a domem čp. 2. V duchu barokní festivity bude kladen velký důraz na začátek programu, na efektní entré, za pomoci divadelních prvků (prvky kostýmů, vlastní či reprodukováný hudební doprovod, příbuzní žáků a místní občané v rolích diváků apod.). Studenti s pedagogem budou přivítáni jako vzácná aristokratická návštěva, mohou představovat např. knížete Waltera Xavera Ditrichštejna ze sousedního Mikulova a jeho dvůr. Edukátor v roli hofmistra knížete Lichtenštejna jim ukáže a vysvětlí pozoruhodnosti místa, tj. hlavní části rezidenčního města, a zavede je přes triumfální bránu v domě čp. 2 do předzámčí a vlastního zámku, kde budou na schodišti slavnostně přivítáni kostýmovaným představitelem knížete Antonína Floriána z Lichtenštejna. Poté už bude následovat výkladová část, při níž bude pozornost studentů stimulována následným vyplněním pracovních listů. Při prohlídce 1. a 2. patra zámku bude soustředěna pozornost zejména na osoby stavebníků barokního rezidenčního města a na urbanistické vazby s využitím výhledů a ikonografických podkladů. Bude na místě poukázat na nepochopení ikonograficky doložené barokní urbanistické kompozice při vložení schodiště do předzámčí, k němuž došlo koncem 80. let 20. století. Závěrečná část programu se

uskuteční v zámeckém parku, nebo v případě nepříznivého počasí ve vnitřních prostorách v přízemí zámku. Tato část bude zaměřena na shrnutí uvedených poznatků, interpretaci paterna-listického modelu správy dominia, dopracování odpovědí na otázky v pracovních listech i ověření jejich správnosti, a také na zhodnocení celého edukačního programu.

Ikonografické podklady: 1) Georg Matthäus Vischer, zámek Valtice, mědiryt z let 1670–71, vydáno v souboru *Topographia archiducatus Austriae Inferioris modernae* r. 1672, 2) Johann Adam Delsenbach, ideální pohled na zámek od severu, rytina z r. 1719 (viz obr. 5), 3) Antonio Beduzzi, návrh úpravy hlavního průčelí zámku, kresba z let 1724–29 ze sbírky Moravské galerie v Brně, 4) Anonym, náměstí a zámek, kresba z doby kolem r. 1780, 5) Půdorys města v 1. pol. 19. stol. (z knihy Valtice. Red. M. Zemek. Brno 1970, s. 93).

Výsledky aktivit: odpovědi na otázky v pracovních listech, fotodokumentace provedená pověřenými studenty (případně video).

Pomůcky: pracovní listy, reprodukce ikonografických podkladů (mohou být otištěny v pracovních listech, čímž by se zjednodušila jejich distribuce), pro úvodní část náznakové kostýmy knížete Antonína Floriána Lichtenštejna a jeho hofmistra, kníže Waltera Xavera Ditrichštejna s chotí Karolínou Maxmiliánou, fotoaparáty, podle možnosti i kamera.

Navazující edukační program: Poznání dalších staveb a sochařských monumentů realizovaných v 17. a 18. století pod patronátem vrchnosti na katastru města Valtic s výkladem o struktuře rezidenčního města.

PhDr. Aleš Filip, Ph.D.
Ústav hudební vědy
Filozofická fakulta MU
Janáčkovo nám. 2a
602 00 Brno
Česká republika
e-mail: 16376@mail.muni.cz